

**УЗУАЛЬНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ
ТА АВТОРСЬКІ ІННОВАЦІЇ
В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ
ВАСИЛЯ ЧАПЛЕНКА**

У статті проаналізовано загальномовні та індивідуально-авторські фразеологізми, дібрані з художніх творів відомого письменника діаспори Василя Кириловича Чапленка, який народився на території сучасної Дніпропетровщини. Визначено, що фразеологізми виконують різноманітні функції, зокрема номінативну та стилістичні.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, стилістичні функції, індивідуальні модифікації фразем, Василь Чапленко.

В статье проанализированы узуальные и авторские фразеологические единицы, выделенные из художественных произведений известного писателя диаспоры Василия Чапленко, который родился на территории современной Днепропетровской области. Сделан вывод о том, что фразеологизмы выполняют разные функции в тексте: кроме номинативной, еще и стилистические.

Ключевые слова: фразеологизмы, стилистические функции, индивидуальные модификации фразеологизмов, Василий Чапленко.

Recently, the research of Ukrainian idiomatic wealth has been highlighted. The light is shed upon the confrontation of linguistic aspect and stylistic phraseology.

The relevance of our research is caused by scholarly attention not only to the idiomatic studies in terms of their structure and semantics, but also their textual linguostylistics, combined together with the lack of thorough studies of the pieces by a prominent diaspora writer and our compatriot Vasyl Kyrillovich Chaplenko.

The purpose of this article is to examine the usual and occasional phraseology in specific text conditions from the perspective of their artistic, expressive features, and their textual meaning by the means of a comprehensive analysis of literary text.

Phraseological units in the works of V. Chaplenko have different stylistic weight. The stylistically neutral ones are of a nominative function in the artwork.

Fixed expressions rich in powerful expressive-evaluative values dominate in the pieces of the writer. Therefore, the context of a particular sentence or a period becomes clearly expressive. This applies primarily to colloquial and bookish phraseological units. The literary phraseologisms have been used by the author in order to style the narrative as old "high style" Ukrainian bookish language, whereas

© **Мамчич І. П., 2015**

the colloquials help humorously depict characters whose speaking is saturated with such units. Vasyl Chaplenko widely exploited the native folk phraseology units to preserve the pearls of Ukrainian folk genius in the diaspora.

Key words: phraseological units, stylistic features, customized idioms, Vasyl Chaplenko.

Останнім часом дослідження фразеологічного багатства української мови актуалізувалися. І якщо раніше мовознавці з'ясовували загальнотеоретичні питання фразеології, то сучасні наукові пошуки зосереджено переважно на індивідуально-авторських модифікаціях фразеологічних одиниць у творах письменників різних літературних жанрів і напрямів, різних діалектних територій України. Трансформації фразеологізмів вивчали Л. Авксентьев [1], В. Білоноженко [2], Л. Коломієць [6], А. Пономаренко [8], Ю. Прадід [9], Л. Скрипник [10], Г. Удовиченко [13], В. Ужченко [14], О. Юрченко [19] та ін. На сучасному етапі цю традицію продовжують Л. Давиденко, В. Бойко [4], Т. Кедич [5], Н. Пирога [7], М. Цуркан [16] та ін.

Лінгвістичний аспект розгляду фразеології стикається зі стилістичним. За Л. Скрипник [10], стилістика цікавиться питаннями фразеологічного новаторства у творчості того чи того письменника. Актуальність нашого дослідження зумовлено увагою науковців не лише до вивчення фразеологічних одиниць в аспекті структури, семантики, а й лінгвостилістики тексту, до того ж відсутністю ґрунтовних досліджень художньої творчості відомого письменника діаспори, нашого земляка Василя Кириловича Чапленка.

Метою нашої статті є вивчення узуальних та оказіональних фразеологізмів у конкретних текстових умовах під кутом зору їхніх художньо-виражальних функцій і текстового значення з позиції комплексного аналізу художнього тексту.

Фразеологічні одиниці у творах В. Чапленка мають різну стилістичну вагу. Стилiстично нейтральні виконують у художньому творі номінативну функцію, наприклад: *пустити [з] димом ([з] вогнем, з вітром і димом)* – знищити вогнем; спалити [12, с. 587] (*Вони почали голосно загрожувати «клятому*

*Карабинові», казали, що **пустять з димом** усе його кишло (3, с. 228).*

Стилістичний аспект дослідження фразеологічних одиниць передбачає їх поділ за джерелами виникнення на розмовно-побутові, фольклорні, або народнопоетичні, і книжні.

У творах митця переважають стійкі сполуки, насажені виразними експресивно-оцінними значеннями, через що контекст окремого речення, періоду набуває експресивного тону. Ідеться передусім про розмовно-побутові та книжні фразеологічні одиниці. Перші дотепно характеризують персонажів художніх творів письменника, наприклад, член перепечайного цеху Мартин Паляничка любив випити, але **не піймавши, не кажи, що злодій** (1, с. 100); ... **увесь час держався за жінчину плахту** (1, с. 45) і **ввесь вік їй під ніжку грав і в усьому її боявся** (1, с. 157) або **вбитися (вбратися) в силу** – ставати сильним, дужим; зміцнюватися фізично [12, с. 53] (– **Якби ж то ми вбилися в силу**, – мовив, зітхнувши, капітан Ніякий (3, с. 169), **зжити зі світу (зі світа)** кого – доводити до загибелі, до смерті [12, с. 263] (**І нарешті Петро III, дегенеративний чоловік «царствуючої цариці» Катерини II, що його вона згладила з світу, щоб посісти трон** (3, с. 174). Автор свідомо замінює перший компонент фразеологічної одиниці на інший з негативною семою з метою показати характер цариці і ставлення до неї козацтва. Графа Г. Потьомкіна персонажі «Чорноморців» називають **другою** після цариці **персоною** в імперії (3, с. 87) (*персона*. уроч. заст. особа, до якої ставляться прихильно [12, с. 754]). Іронічного забарвлення образу Левка надає подекуди усвідомлення себе «**значною персоною**» (3, с. 228).

Ці та інші фразеологічні одиниці постали в усно-розмовній, а згодом і в художньо-літературній мові внаслідок метафоризації, наприклад: **покласти край** чому – припиняти що-небудь [12, с. 300] (*Тут Левко вирішив покласти край цій розмові* (3, с. 30); **розминутися з правдою** – бути неправдивим, говорити неправду [12, с. 612] (*Ти ж, ласкавий читальнику, не осуди, якщо я в цьому писанні де з правдою розминувся* (3, с. 60). В авторському тексті фразеологізм **розминутися з правдою** має інше значення –

дозволити вільне трактування історії, мати право на художній вимисел. *Не близький (далекий, такий) світ* – дуже далеко [12, с. 633] (*Це ж не близький світ, той Лисавет!* (3, с. 12). *Зав'язати світ* (рідко *вік*) кому і без додатка – зробити когонебудь нещасним, позбавити радості і т. ін. [12, с. 240] (*Без цього ж він не хотів зав'язувати собі світу* (3, с. 122). *Загнати (звести) на слизьке* кого – ставити у скрутне становище, у безвихідну ситуацію [12, с. 241] (*Цим баба мимохить зігнала сердешну дівчину на слизьке* (3, с. 84).

Письменник майстерно використовує стійкі формули усного походження для експресивного вираження ставлення до персонажа, наприклад *бісової пари* – уживає для вираження фамільярності у ставленні до кого-, чого-небудь або захоплення кимсь, чимсь і т. ін. [12, с. 485] (*– Це ти, Левку? – скрикнув. – Де ж це ти, бісової пари вилупок, так довго пропадав?* (3, с. 201) або *баглаї напали (вкинулися)* кого і без додатка, рідко – хто-небудь не хоче працювати; став лінивим, млявим [12, с. 22]. Василь Чапленко поширює компонентний склад цієї фразеологічної одиниці словом *бурлацький*, що надає зворотові відтінку застарілості: *Ти ж он уже опух лежачи... Мабуть, бурлацькі баглаї напали?* (3, с. 16).

Розмовна фразеологія є джерелом створення гумористичного ефекту у творах. Цей ефект досягнуто за допомогою введення до тексту літературного твору просторічної і навіть згрубілої фразеології, наприклад: *Баба заходилась його трясти, скільки було в неї сили. – Чого ти? – розсердився дід. – Не даєш і подрімати... / – Левко приїхав... / Рудько [собака. – І. М.] забіг?.. / Та тю на тебе! Прокинься вже! Левко приїхав, Сердюченко... / Нарешті він таки прочумався й вийшов надвір* (3, с. 190).

Фразеологічні одиниці часто виступають як засіб індивідуалізації (*– Так може б, і ми, Гапко, чкурнули? – звернувся Цяцька до жінки. – Насточортіло ж усе це* (3, с. 182) або типізації мови персонажів. Наприклад, для козацького середовища характерними були стійкі звороти на зразок *– Матері його тряся!* – гукнув ще один, не втерпівши (3, с. 23), – *Так як*

же це так, мордує його маму?! – визвірився раптом у великому гніві Чепіга, аж йому вуса якомсь вороже наїжились. – Воювали, проливали кров... (3, с. 164).

До просторічних фразеологічних одиниць-вигуків у творах В. Чапленка зараховуємо такі: – **Ой моя ненько!** *Хто це? – скрикнула злякано постать-мати (3, с. 45), Тільки ж білий який, ненько моя!* (3, с. 136), – **Матері його тряця!** *Гукнув ще один, не втерпівши (3, с. 23), – Боже!* – *прошепотіла вона, стримуючи плач (3, с. 183), – Боженьку мій!* *Це ти з того боку (3, с. 108).* Ці ідіоми є експресивними сигналами різних емоцій людини (подиву, схвалення) [17, с. 154]. У тексті вони виступають у ролі емоційно-експресивних слів-речень.

Фраземи книжного стилю письменник використовує для створення урочистості, піднесеності мовлення. Книжні фразеологізми надають висловленню 1) «високого» стилістичного забарвлення, патетики, наприклад: *А як і загину, то матиму нагороду на небесі, сказано бо: «Блажен, іже положить душу свою за ближніх своїх» (3, с. 58), – А щоб спокутувати свою невільну провину, ми ладні тепер тіло й душу покласти за рідну Україну (4, с. 19), На війні треба дивитися видимій смерті в вічі (4, с. 23), Згадував чоловік під цю хвилю всяких мучеників, потішав себе тим, що не тільки він, а й інші споборники святої правди зазнавали збиткування від ворогів її (1, с. 49); 2) у словесному оточенні зниженого плану – гумористичного забарвлення, наприклад: *Упали йому в око кахлі з двоголовими державними орлами, в цьому він зумів добачити «слово і діло государеве!», присікався та й дав справі ходу (1, с. 57), Князь Володимир, вибиравши віру, казав: «Веселоці Руси – пити, не можем без того жити». І вибрав ту віру, що дозволяла пити, тобто нашу християнську віру (1, с. 10).**

Народнопоетична творчість завжди була невід’ємною рисою художньої творчості найвидатніших письменників-класиків української літератури XIX–XX ст. Широке стилістичне застосування мають народнопоетичні фразеологізми й у белетристичних творах В. Чапленка. Серед них виділяємо передусім:

– традиційні народні формули вітання. Їх чи не найбільше, і це зрозуміло, адже вихована людина під час зустрічі обов'язково вітається. Наприклад: – **Здорові були, панове товариство!** (3, с. 15), – **Ну, здоров, парубче!** (3, с. 53), **Давши на добридень**, дівчина хотіла була прямо про Левка спитати (3, с. 84), – **Пугу-пугу!** – **Козаки з лугу**, – була відповідь звідти (3, с. 100), **До гурту**, в якому був Левко та Цяцька, підійшов отаман Цапок, поздоровкався і сказав: – **Хліб та сіль** (3, с. 126);

– традиційні народні формули припрошування: – **Прошу покірно до святого хліба-солі!** – проказав господар звичні в таких випадках слова (3, с. 18);

– традиційні народні примовляння за якихось дій: **А притовкуючи сало**, Гудзь приказував: **Товчу, товчу са-ало, Щоб за кендюх брало...** (3, с. 76), – **Ну, цим разом добрим часом. Гей! Валка рушила** (3, с. 288), **Узяв того кухля з рук гостинного господаря**, кивнув головою: «**Будьмо ж!**» та й вихилив те, що було в кухлі (1, с. 8), **Та й інші братчики теж почали витворяти далі чортибатьказна-що**. Ясько Лиходій узяв кухля з горілкою та й випив його до куца бузини, бо йому показалося, що віття того куца проказувало: – **Доброго здоров'я пивши!** (1, с. 12);

– традиційні найменування вірувань і магічних дій: **Та це вона, врагова дочка, маком підсипала** (3, с. 38), **Як не до пари, так не допоможуть чари** (3, с. 329);

– вислови, які базуються на асоціаціях, підказаних старовинними народними звичаями й обрядами, наприклад: **квацати дьогтем** кого, що, згруб. – ганьбити, обмовляти і т. ін. [12, с. 289] (**Про їхнє кохання довідались у селі, і от однієї ночі Катрину повітку щось виквацяло дьогтем** (3, с. 147)). Звернімо увагу на так звану весільну фразеологію, яка широко представлена відповідно до тематики в романі «Чорноморці», а саме: **заслати (прислати) старостів (людей) [за рушниками]** до кого і без додатка, етногр. – просити згоди на шлюб в обраної особи та її батьків; **сватати** [12, с. 662] (**Хотів поговорити з вами, щоб потім, як пришло старостів... – Не почепили, як у вас кажуть... – Гарбуза?** – підказав старий Недвига (3, с. 243) (**дати (піднести) [печеного]**) **гарбуза** кому, жарт. – відмовляти кому-

небудь у сватанні [12, с. 243]), – *Просили батько і мати, і я прошу на весілля* (3, с. 319), *Благословіть молодого в божу путь повести!* (3, с. 324), *Як не до пари, так не допоможуть чари* [12, с. 329].

В. Чапленко використовує також фразеологічні звороти, що є рядками народних пісень, а саме: [Накашидзе під час гопака] *та ще й приказував: Сам п'ю, сам гуляю, Сам стелюся, сам лягаю...* (3, с. 23).

Дотримуючись погляду на фразеологію в широкому розуміння, окремо хотілося б виділити прислів'я і приказки, які використовує Василь Чапленко, оскільки вони не просто рясно представлені в його творчості, а є її органічним складником. Послуговуючись такою кількістю прислів'їв та приказок, наш земляк намагався зберегти перлини українського народного генія в діаспорі. Наведемо дешицу із зафіксованого в творах письменника:

– прислів'я: *Моя хата скраю – нічого не знаю* (4, с. 10), *Покірливе телятко дві матки ссе* (3, с. 149), *Не ївши – легше, а поївши – краще* (1, с. 16);

– приказки: *Далеко куцо́му до зайця* (4, с. 27), *Пани – на двох одні штани* (2, с. 13), *Громада – великий чоловік* (3, с. 70), *Нема роду без виро́ду* (3, с. 70).

Особливо багато названого фразеологічного матеріалу в повісті В. Чапленка «Пиворі́з». Прислів'я і приказки автор використовує як епіграфи до розділів твору, що лаконічно передають зміст: *Сон та їда ніколи не обрида* (1, с. 14), *Хліб над усією їжею пан* (1, с. 23), *До милої небоги нема далекої дороги* (1, с. 69), *Дай Боже здорово сходити, а на друге заробити* (1, с. 84), *Над друга старого нема в світі нікого* (1, с. 131) тощо;

– народнопоетичні порівняння: як (мов, наче і т. ін.) *гора з плечей* (з пліч) *звалилася* (спала, впала, зсунулася, зійшла і т. ін.) / *звалюється* (падає, зсувається, сходить і т. ін.) у кого, кому і без додатка – хтось відчув полегшення, звільнившись від важких обов'язків, сумнівів, турбот тощо [12, с. 160] (*Василеві ніби гора з пліч ізсунулася* (2, с. 136), – *У мене дочка, як квіточка, а чоботи погані...* (3, с. 327). *Хоч з лиця води напийся*

(воду пий) – дуже гарний, вродливий [12, с. 424] (– *Еге, та тут така дівка, хоч з лиця воду пий!* – промовив він... (3, с. 8). Як (мов, наче і т. т.) у воду опущений – дуже похмурий, зажурений, сумний і т. ін. хто-небудь; приголомшений, засмучений [12, с. 468] (*Левко ходив цього дня, як у воду опущений* (3, с. 40). Як (мов, ніби і т. ін.) середна на п'ятницю зі. сл. кривитися, скривитися і т. ін., жарт – дуже [12, с. 638] (*Іван, скривившись, як середна на п'ятницю, удав плач дитини* (3, с. 21). Як (мов, наче і т. ін.) і кризь землю провалився – раптово, безслідно і т. ін. зник хтось, зникло що-небудь [12, с. 571] (*Поїхав, каже, матір провідати та й пропав... як кризь землю пішов* (3, с. 191). Як бачимо, письменник часто звертається до казкової фразеології;

– сталі епітети, метафори: *лиха (важка, гірка і т. ін.) година* – певний період із тяжкими, несприятливими обставинами; горе, нещастя [12, с. 152] (*Якби таки вхопила його лиха година* (3, с. 249). *Дивитися вовком* на кого і без додатка – виявляти неприязне, вороже ставлення до кого-небудь [12, с. 197] (... *вона щось тес... вроді вовком дивитися* (3, с. 244). *Сон не бере / не взяв* кого і без додатка – кому-небудь не спиться [12, с. 676] (*Мабуть, і його сон не брав* (2, с. 69);

– тавтологічні звороти: *важким (недобрим) духом дихати* на кого і без додатка – дуже сердитися, гніватися, злитися на когось [12, с. 200] (*Через Ївгу на мене лихим духом дише* (3, с. 264). Письменник створює індивідуально-авторський фразеологізм через синонімічну заміну компонентів сталого звороту; *великим (дивним) дивом*, зі сл. дивуватися – дуже, надто [12, с. 199] (*Але дивне диво: Гнатові подобалося те, що казала стара жінка* (2, с. 124). Як на нашу думку, у контексті твору постає ще кілька сем у значенні фразеологізму – 'здивування', 'схвалення'.

Зазначені фольклорні мовлення виступають засобом увиразнення рис характеру персонажів, посилюють експресію вислову внаслідок поєднання в спільному текстовому мовному комплексі стилістично різнопланових одиниць.

Усі, хто знав письменника, відзначали, що В. Чапленко досконало знав і вмів користуватися особливостями живої української мови та її складника – говірки Січеславщини.

Аналізуючи розмовно-побутові фразеологізми, порівнюючи їх із зафіксованими в лексикографічних працях («Фразеологічний словник української мови» [15], «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни» [18], «Словник синонімів української мови» [11]), доходимо висновку, що окремі стійкі словосполучення, які використовують з метою відтворення розмовної мови як в авторському тексті, так і в мовних партіях персонажів, є виразно окресленими фразеологізмами нижньонаддніпрянських говірок. Вони в багатьох випадках сприяють типізації та індивідуалізації людських характерів. Схожі фразеологічні одиниці представлені здебільшого як прислів'я, приказки, примовки: *А притовкуючи сало Гудзь приказував: Товчу, товчу са-ало, щоб за кендюх брало* (3, с. 76); *На тобі, чорте, груш, та мене не руш* (3, с. 98) – за всяку ціну позбутися неприємності; – *І там пече, і там гаряче...* (3, с. 106) – будь-який результат, рішення є негативним; – *Не хоче коза на торг, та ведуть,* – *вставив Недвига* (3, с. 245) – нав'язувати комусь свою волю; *Хоч і лиха набутися, аби до солодкого чоловіка пригорнутися* (3, с. 305) – щире кохання не боїться труднощів.

Аналіз узуальних та okazіональних фразеологічних одиниць, дібраних із художніх творів Василя Чапленка, засвідчив, що вони виконують переважно стилістичні функції в тексті, окрім номінативної. Книжні фразеологізми автор використовує для стилізації оповіді під «високий стиль» старої української літературної мови, а розмовно-побутові допомагають гумористично змалювати персонажів творів, мовлення яких насичене такими одиницями. Народнопоетичні фразеологічні одиниці Василь Чапленко широко використовував у своїх творах, щоб зберегти в діаспорі перлини українського народного генія.

Бібліографічні посилання

1. **Авксентьєв Л. Г.** Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості їх формування / Л. Г. Авксентьєв // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 43–46.

2. **Білоноженко В. М.** Питання тлумачення фразеологічних одиниць / В. М. Білоноженко // *Культура слова*. – 1984. – Вип. 26. – С. 90–93.
3. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
4. **Давиденко Л. Б.** Авторські модифікації фразеологічних одиниць у художньому мовленні / Л. Б. Давиденко, В. М. Бойко // *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Сер. «Філол. науки»*. – 2012. – С. 30–33.
5. **Кедич Т. В.** Поширення фразеологічних одиниць як один з типів структурно-семантичної трансформації фразеологізмів // *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. – 2011. – Вип. 10. – С. 101–108.
6. **Коломієць Л. І.** Фразеологічні багатства полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. / Л. І. Коломієць // *Питання фразеології східнослов'янських мов*. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 102–103.
7. **Пирога Н. Г.** Фразеологічне новаторство Марії Матіос (на матеріалі роману «Солодка Даруся») // *Актуальні проблеми слов'янської філології*. – 2010. – Вип. XXIII. – Ч. 3. – С. 388–394.
8. **Пономаренко А. Ю.** Фразеологічні одиниці з демінутивним та аугментативним компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. Ю. Пономаренко. – К., 2003. – 20 с.
9. **Прадід Ю. Ф.** Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / [НАН України, Ін-т української мови] / Ю. Ф. Прадід. – К. ; Сімферополь, 1997. – 252 с.
10. **Скрипник Л. Г.** Розвиток полісемії у фразеологічній системі української мови / Л. Г. Скрипник // *Мовознавство*. – 1973. – № 3. – С. 3–11.
11. **Словник** синонімів української мови: в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 1999–2000.

12. **Словник** фразеологізмів української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
13. **Удовиченко Г. М.** Словосполучення в сучасній українській мові / Г. М. Удовиченко. – К. : Наук. думка, 1968. – 227 с.
14. **Ужченко В. Д.** Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 168 с.
15. **Фразеологічний словник** української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.
16. **Цуркан М.** Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія у прозі Марії Матіос / М. Цуркан // Українська мова : науково-теоретичний журн. – 2014. – № 4. – С. 90–101.
17. **Чабаненко В. А.** Стилїстика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2002. – 351с.
18. **Чабаненко В.** Фразеологічний словник Нижньої Наддніпряни / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.
19. **Юрченко О. С.** Формування фразеологічного фонду української літературної мови : кінець XVIII – початок XIX ст. / О. С. Юрченко. – Х. : Вища шк., 1984. – 208 с.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Чапленко В.** Пиворіз : історико-побутова повість. – Нью-Йорк, 1952. – 163 с.
2. **Чапленко В.** Півтора людського : повість / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1952. – 163 с.
3. **Чапленко В.** Чорноморці, або кошовий Харко з усім товариством : роман / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1957. – 336 с.
4. **Чапленко В.** «Українці» : повість / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1960. – 177 с.